

ТИББИЙ ЙЎСИНДАГИ МАЖБУРЛОВ ЧОРАЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРДА СУД-ПСИХИАТРИЯ ЭКСПЕРТИЗАСИ ТАЙИНЛАШ ҲОЛАТЛАРИ

Sayfullayev Bahodir Baxromovich,*

Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi

ORCID:0000-0002-0108-7860

e-mail:bahodirsayfullayev0001@gmail.com

Суд-психиатрия экспертизаси уч босқичдан иборат, яъни тайёргарлик ва тайинлаш; психиатрлар томонидан тадқиқотлар ўтказиш ва тегишли хулоса чиқариш; эксперт хулосасини баҳолаш.

Тадқиқот доирасида биз эксперт хулосасини баҳолаш мезонларини батафсил очиб бермоқчи бўлдик, шунингдек, экспертизанинг тўлиқлиги, унинг натижаларига таъсир қилиш ва тажрибали психиатрларнинг хулосаларини баҳолаш каби суд-психиатрия экспертизасини тайёрлашнинг муҳим масалаларига тўхталиб ўтдик.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш зарур бўлган пайт, амалда, муайян қийинчиликларни келтириб чиқаради, чунки қонун уни қуйидагича таърифлайди: «... зарур бўлганда ...». А.В. Ленский ва Ю.К. Якимовичлар, ўз тадқиқотларида, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича иш юритилаётган шахснинг руҳий ҳолатини аниқлаш зарур бўлганда, суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш кераклигини таъкидлайди¹.

В.П. Сербский таъкидлаганидек, “Руҳий саломатлиги тўғрисида шубҳа бор судланувчиларнинг мажбурий текшируви ақли норасолик муаммосини муҳокама қилишда жуда керакли бўлган ва фақат адолат юзасидан фойдаланиладиган, ҳақиқатни тўлиқ очиб беришга хизмат қиладиган воситадир”².

Агар суриштирувчи, терговчи ва суд жиноят қонунида тақиқланган қилмиш содир бўлган пайтида ёки у содир этилганидан кейин шахснинг руҳий соғлиғига шубҳа қилсалар, суд-психиатрия экспертизасини тайинлаши ва зудлик билан ўтказиши керак. Акс ҳолда, гумон қилинувчининг, айбланувчининг

* O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi Universiteti mustaqil izlanuvchisi, katta leytenant.

¹ Суховаева Е.В. Предварительное следствие по делам о применении принудительных мер медицинского характера. – М., 2013. – С.54–55.

² Сербский В.П. О судебно-психиатрической экспертизе. Приват-доцента Московского университета В.П. Сербского. Извлечено из «Трудов V Съезда Общества русских врачей в память Н.И. Пирогова». Санкт-Петербург, С. 10. // https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003553232/.

хуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилиши мумкин. Бундай йўл тутиш мумкин эмас, чунки бу барча жиноят ишининг қонунийлигини ва биринчи навбатда, жиноят ишини юритиш муддатининг асослилигини шубҳа остига қўяди. Ўрганилган жиноят ишларида суд-психиатрия экспертизаси зарурлиги сабабли терговлар асоссиз равишда ЖПКнинг 364-моддаси 1-қисми 1-бандига асосан тўхтатилиб қўйилган, шу билан бирга, кўп ҳолатда экспертиза тайинлаш учун асослар пайдо бўлганидан 10–20 кундан ортиқ вақт ўтган.

Суд-психиатрия экспертизасининг натижалари кўп жиҳатдан суриштирувчи ва терговчи томонидан ҳам жиноят иши, ҳам тиббий ҳужжатлар тўпланган материалларнинг тўлиқлиги ва сифатига боғлиқ. Шунинг учун суд-психиатрия экспертизаси суриштирувчи ва терговчи томонидан пухта тайёрланиши керак. Гумон қилинувчи (айбланувчи) экспертизага юборилганда, экспертларга жиноят ишининг материаллари тақдим этилиши керак, унда экспертизага юборилган шахснинг ўзи, унинг қариндошлари, дўстлари, танишлари, қўшнилари, гувоҳлар ва шохидларнинг кўрсатувлари бўлиши керак. Амбулатор ва стационар касалликлар тарихи, психиатрия диспансерлари ва даволаниш жойларидан материаллар илгари ўтказилган ҳарбий, тиббий, меҳнат ҳамда суд-психиатрия экспертизалари хулосаларини тавсифлайди. Фақат жиноят ишининг барча ҳужжатлари ва материалларининг йиғиндиси экспертиза тайинланишининг асослилигини тасдиқлайди, шунингдек, психиатр-экспертларга ҳодисанинг барча ҳолатларини тўғри ва холис баҳолаш ҳамда ишончли хулосалар чиқариш имконини беради.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш вақтини танлашда суриштирувчи ва терговчи ҳар доим эксперт хулосасида керакли бўлган саволларга жавоб бериш учун зарур бўлган барча материаллар мавжудлигини билиши лозим. Шунинг эса тутиш керакки, суд-психиатрия экспертизаси хулосасининг ишончилиги ва асослилиги нафақат уни ўтказиётган мутахассисларнинг малакасига, балки уларга тақдим этилган материалларнинг тўлиқлиги ва сифатига ҳам боғлиқ.

Жиноят-процессуал кодекснинг 329-моддасида жиноят иши қўзғатилишидан олдин барча турдаги экспертизаларни тайинлаш ва ўтказишга рухсат берилган. Бизнинг фикримизча, суд-психиатрия экспертизаси фақат жиноят иши қўзғатилганидан ва ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсга нисбатан тегишли жиноят-процессуал мақом берилганидан кейин тайинланиши лозим. Чунки жиноят иши қўзғатилишидан олдин терговга қадар текширув

материаллари доирасида рухий ҳолатни ўрганиш бўйича тадқиқотлар тайинлаш ва ўтказиш жуда қийин ва асоссиз хулосаларга олиб келиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган норма бўйича терговга қадар текширув ўтказишнинг муддатлари, тергов ҳаракатларининг кўп қисмини ўтказишнинг иложи йўқлиги, шунингдек, психиатрик экспертиза тайинланган шахсларнинг ҳуқуқий мақоми тартибга солинмаганлиги жиноят иши қўзғатилишидан олдин экспертларнинг нотўғри хулосаларига ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларининг қўпол равишда бузилишига олиб келади.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлашни тезкор тергов ҳаракатлари билан боғлаб бўлмайди, чунки уни ўтказиш учун зарур бўлган материални сифатли йиғиш учун узоқ вақт талаб этилади.

Мазкур тоифадаги жиноят ишлари бўйича суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш учун асослар барча жиноят ишларида кўрсатилган бўлиши шарт. Аммо айрим жиноят ишларида расман «шахснинг рухий ҳолатига шубҳа» борлиги асос қилиб кўрсатилади, айрим жиноят ишларида суриштирувчи ва терговчилар шахс психоневрологик диспансерда рўйхатдан ўтганлигини кўрсатади ва малакали суриштирувчи ва терговчилар томонидан аниқланган шахснинг рухий ҳолатига оид барча маълумотлар рўйхатини суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш учун асос қилиб кўрасатишади.

Бизнингча, терговчиларнинг экспертиза тайинланишига асос бўладиган барча сабаблар рўйхатига масъулиятсизлик билан ёки расмий муносабатда бўлиши нафақат психиатрлар, балки терговчиларнинг ҳам ишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шундай қилиб, суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш ва уни тайинлаш учун асос бўлган ҳолатларни тузиш тўғрисида қарор қабул қилганда, терговчининг ўзи тўпланган материал етарли эмас, деган хулосага келиши мумкин, бу эса келажакда муддатни кечиктирмаслик учун ёрдам беради.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарорда терговчи уни тайинлаш учун асос бўлган барча фактларни кўрсатиши шарт. Тегишли ҳолатларни санаб ўтишда жиноят ишининг аниқ саҳифаларига мурожаат қилиш керак. Бундай алоқалар тажрибали психиатрларнинг ишини осонлаштиради.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарорнинг муҳим элементларидан бири психиатр-экспертларга берилган саволлардир. Психиатрларнинг эътиборига ҳавола этилган саволлар ҳуқуқшунослик ва суд психиатриясининг концептуал ва категорик аппаратида мос келиши керак. Улар ноаниқ талқинни истисно қилиш, қонунга риоя қилиш ва экспертлар ваколатидан ташқарига чиқмаслик учун аниқ шакллантирилиши керак.

Бизнинг фикримизча, суд-психиатрия экспертизаси жараёнида экспертлар томонидан ҳал қилиниши мумкин бўлган саволларнинг энг муваффақиятли формулалари В.П. Сербск номидаги Давлат ижтимоий ва суд психиатрияси илмий маркази федерал бюджет муассасасининг расмий веб-сайтида келтирилган:

1) айбланувчи (гумон қилинувчи) унга нисбатан ҳаракатлар қилинаётганда, руҳий касалликка чалинганми, ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги)нинг ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфлилигини англашга қодир эмас эдими;

2) айбланувчи (гумон қилинувчи) тахмин қилинаётган ҳаракат ёки ҳаракатларни амалга оширишда руҳий касалликка чалинганми, у ўз ҳаракатининг (ҳаракатсизлигининг) ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфини тўлиқ англай олмаган ёки назорат қила олмаган эдими;

3) айбланувчи (гумон қилинувчи) руҳий касалликдан азият чекадими, у жиноят иши юритилаётган вақтда жиноят ишининг моҳияти ва аҳамиятини, унинг процессуал нуқтаи назарини тушунишга ёки процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширишга қаратилган ҳаракатларни мустақил бажаришга қодир эмасми;

4) айбланувчи (гумон қилинувчи) руҳий касалликдан азият чекадими, бу уни жиноят иши қўзғатилган вақтда ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфини англай олмасликка ёки уларни назорат қила олмасликка мажбур қиладими? Бу руҳий бузилиш қачондан бошланган ва айбланувчи ақли расо ҳолатда жиноят содир этганидан кейин касал бўлиб қолганми? Айбланувчи бу оғир аҳволдан чиқадими ва агар шундай бўлса, қайси вақтда;

5) айбланувчининг руҳий бузилиши унга жисмоний шикаст етказиш эҳтимоли билан боғлиқми, ўзи ёки бошқаларга хавф туғдирадими;

6) айбланувчига тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш керакми ва агар шундай бўлса, қайси бири;

7) агар айбланувчи ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) ҳақиқий хусусияти ва ижтимоий хавфини англаш ва уларни бошқариш қобилиятини сақлайдиган руҳий бузилишдан азият чекаётган бўлса, демак, бу руҳий касаллик руҳий ногиронларни ҳимоя қилиш ҳуқуқи тоифасига мансубми³?

³ Официальный сайт ФГБУ «Государственный научный центр социальной и судебной психиатрии им. В.П. Сербского» Минздравсоцразвития России [Электронный ресурс] - режим доступа: Пр://5егБ5ку.ги/1ш1ех. (дата обращения: 13.02.2012).

Биз ушбу рўйхатни куйидаги савол билан тўлдиришни зарур деб ҳисоблаймиз: «Агар айбланувчи (гумон қилинувчи) руҳий касалликдан азият чекаётган бўлса, бу бузилиш қайси тоифадаги оғриқли ҳолатларга тегишли – сурункали руҳий касаллик, вақтинчалик руҳий бузилиш ҳолати ёки бошқа руҳий касалликми?». Бундай тушунтириш терговчи томонидан белгиланиши керак бўлган ақли норасоликнинг тиббий мезони асосида зарур.

Шундай қилиб, суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш тўғрисида суриштирувчи ва терговчилар қарор чиқарганидан сўнг, терговчи уни гумон қилинувчига (айбланувчига), унинг ҳимоячисига ва қонуний вакилига, агар у жиноят ишида иштирок этса, тақдим этиши шарт. Уларнинг барчаси танишганидан сўнг терговчи тегишли баённома тузиб, агар улар биргаликда танишган бўлса, рўйхатга олинган шахслар томонидан имзоланиши керак. Гумон қилинувчи (айбланувчи), ҳимоячи ва қонуний вакил алоҳида танишганида ҳар бир шахс учун алоҳида баённома тузилади ва у имзолайди.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш босқичидан сўнг тажрибали психиатрлар томонидан тадқиқотлар ўтказиш ва тегишли хулоса чиқариш босқичи келади. Биз бу масалани батафсил муҳокама қилмаймиз, чунки 01.06.2010 йилдаги 249-ЎРҚ Ўзбекистон Республикасининг “Суд экспертизаси тўғрисида”ги қонунининг 7-моддасига биноан, “суд эксперти суд экспертизасини ўтказишда суд экспертизасини тайинлаган органдан (шахсдан), тарафлардан ва ишнинг натижасидан манфаатдор бўлган бошқа шахслардан мустақилдир” деб белгиланган⁴.

Суд-психиатрия экспертизаси натижаларига кўра, эксперт саволларига жавоб берилганда, хулоса тузилади. Агар экспертларнинг барча саволларини ҳал қилишнинг иложи бўлмаса, эксперт хулосасини беришнинг иложи йўқлиги тўғрисида ёзма билдирги тузилади. Эксперт хулосаси «умумий қабул қилинган илмий ва амалий маълумотлар асосида чиқарилган хулосаларнинг асослилиги ва ишончлилигини текширишга имкон берадиган қоидаларга» асосланган бўлиши керак.

Суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси далил турларидан бири бўлиб, бошқа далиллар қаторида суриштирувчи, терговчи, прокурор ва судья томонидан мажбурий баҳоланади. Ҳар қандай далил сингари, суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси олдиндан белгиланган кучга эга эмас, у тўлиқлиги, ички тузилиши, асослилиги, мантиқий изчиллиги ва хулосаларнинг жиноят

⁴ Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 01 июндаги «Суд экспертизаси тўғрисида»ги ЎРҚ-249-сонли қонуни // <https://lex.uz/docs/1633102>.

ишининг бошқа материалларига мувофиқлиги нуқтаи назаридан таҳлил қилиниши керак.

Жиноят ишлари бўйича суд-психиатрия экспертизасини тайинлайдиган мансабдор шахсларнинг аксарияти тегишли хулосани олгач, расмий равишда уни баҳолашади. Амалиётда суриштирувчи ва терговчилар суд-психиатрия экспертизасининг хулосасини жиноят ишини судга юбориш учун асос деб ҳисоблашади, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилиши ва экспертларнинг хулосалари улар томонидан ҳеч қандай танқид қилинмайди. Айрим терговчилар экспертиза учун тақдим этилган материалларнинг тўлиқлигини баҳолайди, айримлари эса шифокорларнинг малакасини баҳолайди ва бир нечта малакали терговчилар хулосага танқидий муносабатда бўлади ва барча омилларни баҳолайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 4-қисми 3-бандига асосан⁵, суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича иш қўзғатиш учун ҳақиқий асосдир. Бунда гумон қилинувчи (айбланувчи) унга нисбатан бундай процесслар олиб борилаётган шахснинг янги мақомини олади, бу унга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қўшимча кафолатлар беради. Бироқ бу ишни асоссиз қўзғатмаслик ва шунга кўра, руҳий соғлом шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўлламаслик керак, чунки бу жиноят ишининг мақсадига зид равишда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бузилишига олиб келади.

Жиноят иши бўйича эксперт хулосасига расмий баҳо бериш кўпинча айбдорларга жинойий жавобгарликдан қочишга, руҳий касалликка чалинган ва жиноят қонунида тақиқланган қилмишни зарур даволаниш имкониятидан маҳрум бўлган ҳолда ақли норасолик ҳолатида содир этишга ёрдам берадиган ноқонуний ва асоссиз қарорлар қабул қилинишига олиб келади.

Тажрибали психиатрларнинг фикри суриштирувчи, терговчилар ва судьялар томонидан қўшимча текшириш ва баҳолашни талаб қилмайдиган аниқ факт сифатида қабул қилинади.

Аксарият ҳолларда, такрорий ёки қўшимча текширувлар тўғрисидаги сўровларни ҳал қилишда терговчилар уларни қондиришдан бош тортиш учун қуйидаги асосни кўрсатадилар: «эксперт психиатрларнинг малакасига шубҳа

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2008 йил 12 декабрдаги “Руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 23-сонли қарори // <https://lex.uz/acts/1601125>.

қилиш учун асос йўқ». Бизнинг фикримизча, бу сабаб такрорий ёки қўшимча суд-психиатрия экспертизасини ўтказишдан бош тортиш учун сабаб бўла олмайди, чунки у эксперт хулосасини баҳолаш мезонларидан фақат биттаси бўлиб, асосий аҳамият касб эта олмайди.

Суд-психиатрия экспертизасининг хулосасини баҳолашни бошлашда суриштирувчи ва терговчи, биринчи навбатда, экспертизага тайёргарлик қўриш, тайинлаш ва ўтказишнинг процессуал тартибига риоя этилишига эътибор қаратишлари керак⁶.

Мутахассислар олиб борган тадқиқотларнинг тўлиқлигига ва улар берган хулосага ишонч ҳосил қилиш керак. Хулосани баҳолашда нафақат бундай ҳужжатларга хос бўлган барча тафсилотлар борлигига, балки ҳужжатнинг мазмунини таҳлил қилишга ҳам эътибор қаратиш лозим. Шу нуқтаи назардан, терговчи нафақат юридик фанлар соҳасида билимга эга бўлиши, балки суд психиатрияси ҳақида асосий тушунчага эга бўлиши керак. Суд-психиатрия экспертизасининг хулосасида нафақат берилган саволларга жавоблар, балки экспертиза пайтида ҳам, жиноят қонуни билан тақиқланган қилмиш содир этилган пайтда, текширув ўтказилганда ҳам руҳий ва соматик ҳолатининг батафсил тавсифи бўлиши керак. Инсоннинг руҳий ҳолатининг тавсифи онг, ақл, ирода ва ҳиссий соҳанинг ҳолатини акс эттириши лозим. Мутахассисларнинг гумон қилинувчининг (айбланувчининг) интеллектуал ва иродавий фазилатлари ҳолати ҳақидаги ҳукмларини чуқур таҳлил қилиш зарур.

Юридик адабиётларда эксперт-психиатр, суриштирувчи, терговчи ва суднинг шахнинг ақли норасолик масаласини ҳал қилишдаги ваколатлари борасида тортишувлар мавжуд. Эксперт-психиатрлар ўз хулосаларида фақат руҳий касалликнинг мавжудлиги ёки йўқлиги, унинг чуқурлиги ва клиник кўринишлари ҳақида гапиришга ҳақли деган фикр бор, лекин ақли норасолик ҳақида эмас, чунки бу масала унинг ваколатига кирмайди.

М.С. Строгович шундай ёзган: “Суд-психиатрия экспертизаси бемор руҳиятининг ҳолати тўғрисида ўз хулосасини беради, лекин айбланувчини ақли норасо деб тан олиш масаласини терговчи ёки суд ҳал қилади. Гарчи улар тиббий асосга эга бўлса-да, бу ақл-идрок ва ақли норасолик қонуний тушунчалар эканлиги билан изоҳланади”⁷.

⁶ Гусева С.В. Особенности предварительного следствия по делам невменяемых и лиц, заболевших психическим расстройством после совершения преступления // <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-predvaritelnogo-sledstviya-po-delam-nevmenyaemykh-i-lits-zabolevshikh-psikhiches>.

⁷ Суховерхова Е.В. Предварительное следствие по делам о применении принудительных мер медицинского характера. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2013.

А.В. Смирнов ва К.Б. Калиновскийларнинг нуқтаи назарига қараганда, “экспертиза ақли расоликни (норасоликни) тўғридан-тўғри экспертларнинг хулосаси билан эмас, балки суриштирувчи, терговчи ва суднинг шахснинг ақли расолигига шубҳа-гумонларини ҳал қилиш учун тайинланади. Яъни, шахснинг ақли расо ёки ақли норасолиги ҳақидаги масалани ҳал қилиш суриштирувчининг, терговчининг ва суднинг алоҳида ҳуқуқий ваколатига тегишли бўлиб, фақат субъектнинг руҳий ҳолати масаласи экспертиза предметиға тегишлидир”⁸.

Бошқа нуқтаи назарни қўллаб-қувватловчиларнинг фикрича, шахснинг хатти-ҳаракати ва руҳий ҳолати бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, ҳар қандай хатти-ҳаракат руҳий бузилишларнинг оғирлиги туфайли онгли ёки онгсиз бўлиши мумкин, ҳар доим психика билан одамнинг хатти-ҳаракати ва ташқи муҳит ўртасида сабабий боғлиқлик мавжуд. Муайян руҳий касалликни аниқлаган ҳолда, шифокор унинг ижтимоий хавфли ҳаракат қилган одамнинг онги ва иродасига таъсири ҳақида гапириши керак⁹. «Ақли расоликни (норасоликни) белгилаш – суриштирувчи, терговчи ва суднинг мутлақ ҳуқуқи ҳисобланмайди, чунки бундай масалани ҳал қилиш психиатрия соҳасидаги билимларни, айрим ҳолларда эса психиатр ва патопсихологлар томонидан олиб бориладиган мураккаб тадқиқотларни тақозо этади»¹⁰.

Шахсни ақли расо (ақли норасо) деб эътироф этиш тўғрисидаги қарор суднинг ўзига хос ҳуқуқидир, лекин бу мазкур масала бўйича мутахассисларнинг фикр билдиришини истисно қилмайди. Ю.М. Антонян ва С.В. Бородиннинг таъкидлашича, психиатр-экспертнинг хулосаси ва суриштирувчининг, терговчининг ёки суднинг ақли норасолик (расолик) масаласидаги қарорини бир хил даражада кўриб чиқиш мумкин эмас. Бу субъектларнинг функциялари ва вазифаларидаги фарқ яққол кўриниб турибди: тажрибали психиатр махсус билимга эга бўлган шахс сифатида ақли расо ёки ақли норасолик ҳақида хулоса беради, терговчи ва суд бу масала бўйича қарор қабул қилади¹¹.

Е.З. Трошкин ва А.С. Захаровнинг таъкидлашича, «жиноят-процессуал қонунчилигининг моҳияти мутахассисларнинг хулқ-атворида тегишли касаллик

⁸ Уголовный процесс: Учебник /А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский; под обвд. ред. проф. А.В. Смирнова. - 4-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 671.

⁹ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления //https://www.studmed.ru/kudryavcev-vn-obektivnaya-storona-prestupleniya_1e30e6c119c.html.

¹⁰ Степункова В.К. Роль судебного эксперта при исследовании вменяемости (невменяемости) //http://lawlibrary.ru/article1001605.html.

¹¹ Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступное поведение и психические аномалии //http://lawlibrary.ru/izdanie491.html.

шаклида ақли норасоликнинг тиббий мезони борлиги ҳақидаги хулосага кўпроқ мос келади, бу эса шахс (батафсил тавсифи билан) руҳиятида маълум ўзгаришларни келтириб чиқаради. Зотан, бундай хулоса асосида суриштирувчи ва терговчи, кейин эса суд шахсни ақли норасо деб тан олиш тўғрисида қарор қабул қилади»¹².

Агар психиатрлар у билан унинг қонуний комбинацияси асосида эмас, балки фақат тиббий мезон асосида гаплашса, суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси суриштирув ва дастлабки тергов органлари, судлар учун ўз аҳамиятини йўқотади. Мутахассислар нафақат руҳий касаллик борлиги ҳақида, балки аниқланган руҳий касаллик шахсни ўз ҳаракатининг (ҳаракатсизлигининг) ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфини англашдан маҳрум қиладими ёки йўқми, деган қарорга келишлари керак. Бу масала суриштирув, дастлабки тергов ва суд учун энг муҳимларидан бири эканлиги аниқ, «хулосанинг бу қисмида суд-психиатрия экспертизасининг мақсади жамланган». Бу нуқтаи назар кўпчилик ҳозирги замон олимлари томонидан қўллаб-қувватланади¹³.

Хулоса қилиб айтганда, психиатрлар “ақли заифлик” атамаларидан қочиб, Жиноят кодексининг 18 ва 18¹-моддаларининг қонуний мезонларини қўллаб, субъектнинг руҳий ҳолати тўғрисида хулоса билан чекланишлари керак. Бизнинг фикримизча, фақат жиноят иши учун масъул бўлган шахслар “ақли расо ёки ақли норасо” таърифларини ишлатишга қодир, холос. Шу билан бирга, ақли норасолик ҳақидаги саволга жавоб беришда психиатр, терговчи ва суднинг малакасини ҳисобга олиб, биз икки томонни, ақли расо ва ақли норасолик тўғрисида хулоса чиқариш ҳуқуқини ва илмий тиббий хулосани ажратишимиз керак.

Суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси шахсни ақли норасо деб топиш тўғрисида қарор қабул қилиш мумкин бўлган асослардан фақат биттасидир. Буни жиноят-процессуал қонунчилигининг нормалари ҳам тасдиқлайди.

Жиноят содир этилгандан кейин пайдо бўладиган руҳий касалликларни ташхислашда, суд-психиатрия экспертизасининг хулосасида руҳий патологиянинг шакли, унинг нозологик боғлиқлиги, унинг ривожланиш вариантлари ва мумкин бўлган оқибатлари баҳоси бўлиши керак. Бу омиллар

¹² Трошкин Е.З., Захаров А.С. Досудебное производство... – С. 146.

¹³ Гусева С.В. Особенности предварительного следствия по делам невменяемых и лиц, заболевших психическим расстройством после совершения преступления // <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-predvaritelno-go-sledstviya-po-delam-nevmenyaemykh-i-lits-zabolevshikh-psikhiches>.

аниқ ва кейинчалик шахс тузалгандан сўнг, субъектнинг процессуал фаолиятини тайинлаш бўйича тавсиялар беришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Эксперт тадқиқот усуллари ва хулосаларининг илмий асослилиги ва қонунийлигини баҳолаш терговчига боғлиқ. 2021 йил 15 май кундаги 690-ЎРҚ Ўзбекистон Республикасининг “Психиатрия ёрдами тўғрисида”ги қонунининг 37-моддасига биноан, “Руҳий ҳолати бузилган шахсга уни психиатрия стационарига ётқизиш асослари ва мақсадлари, унинг ҳуқуқлари ҳамда стационарда ўрнатилган қоидалар тушунтирилиши керак”¹⁴. Худди шу қонун субъектдан маълумот олиш учун ҳуқуқларни чеклашга, алдашга, зўравонликка, таҳдидларга ва бошқа ноқонуний чораларга йўл қўйилмаслигини, шунингдек, оғриқли таъсирлар билан боғлиқ бўлган ёки салбий таъсир кўрсатадиган эксперт тадқиқот усулларида фойдаланишни, соғлиққа таъсир қиладиган, жарроҳлик аралашув усуллари ва соғлиқни сақлаш амалиётида фойдаланишни тақиқлашни назарда тутди.

Суд-психиатрия экспертизасининг хулосасини баҳолашда, ҳар қандай далил бўлиши керак бўлган хусусиятларни унутмаслик керак. Хулоса тегишли бўлиши, қабул қилиниши мумкинлиги ва ишончлилиги нуқтаи назаридан, кейин эса жиноят ишида тўпланган барча далиллар билан бирга, етарлилик нуқтаи назаридан баҳоланиши керак. Олинган эксперт хулосасининг далилий хусусиятларини баҳолашга расмий муносабатни истисно қилиш муҳим, бунга бепарволик муносабати суд жараёнида аниқланиши мумкин, бу хулосанинг йўл қўйиб бўлмайдиган далил сифатида тан олинishiга олиб келиши мумкин.

Жиноят-процессуал кодекснинг 186-моддаси суд-психиатрия экспертизаси хулосасини баҳолашнинг мураккаблиги сабабли, жиноят-процессуал қонуни экспертни сўроқ қилишни назарда тутди.

Бу тергов ҳаракатини ўтказиш учун бир қанча шартлар мавжуд. Шундай қилиб, экспертнинг гувоҳлиги фақат у томонидан хулоса тақдим этилгандан кейингина олинishi мумкин, экспертнинг кўрсатувлари мавзуси фақат хулоса берилган масалалар доираси билан чегараланади. Ва ниҳоят, экспертизани ўтказиш жараёнида унга маълум бўлган, лекин унинг мавзусига алоқаси бўлмаган маълумот ҳақида сўроқ қилиш мумкин эмас.

Агар атамалар ва сўзларни аниқлаштириш зарур бўлса, тажрибали психиатр сўроқ қилиниши мумкин; ишлатилган материаллар ва техникани батафсилроқ тушунтириш; кўтарилган саволлар ҳажми ва хулосалар, эксперт

¹⁴ Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 12 майдаги «Психиатрия ёрдами тўғрисида»ги ЎРҚ-690-сонли қонуни // <https://lex.uz/uz/docs/-5422209>.

комиссияси аъзоларининг хулосалари ўртасидаги тафовутларни аниқлаш; экспертнинг малакасини ва унинг ишга муносабатини аниқлаш ва бошқалар.

Бизнинг фикримизча, психиатрларни сўроқ қилиш ва уларнинг хулосаларини тушунтиришга мурожаат қилиш керак бўлади, чунки тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича иш юритаётган терговчилар суд психиатрияси соҳасида билимга эга, уларсиз ҳар томонлама ва суд-психиатрия экспертизасининг хулосасини тўлиқ баҳолаш мумкин эмас.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаймизки, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган ҳолларда исботлаш предмети ишни суриштирув, тергов ва суд томонидан аниқланиши ва баҳоланиши керак бўлган аниқ ҳолатлар тизимидир.

Бизнинг фикримизча, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган ҳолларда, исботланиши керак бўлган ҳолатлар рўйхати, уларни белгилаш зарурлигини назарда тутувчи моддалар билан тўлдирилиши керак. Жиноят қонуни билан тақиқланган қилмишни содир этишга ёрдам берган ҳолатлар, ўз ҳаракатларининг ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфини англаш ёки уларни назорат қилиш қобилияти бу ҳаракатнинг жамоавий хавфлилигини (зарурий мудофаа, ўта зарурат, жисмоний ёки руҳий мажбурлаш ва ҳ.к.), шунингдек, руҳий касалликнинг шахсга таъсирини истисно қилади.

Кўриб чиқилаётган ишлар тоифасида исботланиши керак бўлган ҳолатларни аниқлашда асосий роллардан бири суд-психиатрия экспертизасига тегишлидир. Ушбу текширувни тайинлаш босқичи уни ишлаб чиқиш ва тажрибали психиатрлар томонидан асосли, далиллаштирилган ва ишончли хулосани бериш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси жиноят ишида бошқа манбаларга қараганда, шахснинг руҳий ҳолатининг жиноят қонуни билан тақиқланган қилмиш пайтида ҳам, иш юритиш пайтида ҳам энг батафсил ва объектив тавсифидир. Бу тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича қарор қабул қилишнинг ажралмас элементи, одамнинг ақли норасолиги масаласини ҳал қилади ва пировардида тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилади.